

ЗАКОДИРАНАТА АМОРАЛНОСТ НА ИНСТИТУЦИИТЕ

МАКСИМ МИЗОВ

Център за исторически и политологически изследвания, България

maksim_mizov@abv.bg

THE ENCODED AMORALITY OF INSTITUTIONS

MAKSIM MIZOV

Center for Political Science and Historical Research, Bulgaria

Abstract

The article examines several deliberately, instrumentally, and persistently silenced or concealed aspects of the life of contemporary institutions. It demonstrates why and how, within their very organism and functional dynamics, amoral references do not disappear but, in fact, intensify.

Keywords: power, democracy, institutions, hierarchy, morality, humanism.

Замисляли ли сте се защо дори в най-атрактивните или в най-ефективните реклами на която и да е институция фрапиращо липсват акцентирания върху моралните й атрибуции? И няма значение какво е естеството, или височината на статуса на такава институция в общата пирамида на останалите – държавни, обществени и пр. – учреждения. Още по-интересно е защо подобна загадка често и контрастно отсъства и от морално-етическите изследвания. А не бива да се пренебрегва, омаловажава или пък елиминира напълно и фактът, че когато държавата и обществото са в недобра кондиция, или когато историческите времена са тежки, преходни и преломни, тогава впечатленията и усещанията за изначално вродената, или за конюнктурно придобитата *аморалност* на техните институции нередко много повече се увеличават и влияят по-силно на хората въпреки опитите на властниците да ги опровергават. Едва ли е необходимо и да се отбелязва, че тъкмо в подобни кризисни, повратни времена и обществени реалности днес живеем, а и че очевидността на процесите на разпад, или липса на общество и държавност, на чувствата и убежденията за беззаконието, безскрупулността, криминалните връзки и зависимости на доста от управляващите, както и на видимо

ескалиращите масови настроения и обществени мнения за злочестата съдба на народа още повече подхранват и засилват убежденията за *аморалността* на институциите, с които той живее.

В преобладаващата част от съвременните изследвания и публикации за радикалните и мащабни промени в статуса и патоса на динамично изменящите облика и механиката си институции се отбелязва, че демократизацията и хуманизацията в тях се осъществяват най-вече по линия на променяне на социално-психическия климат, или на жизнената им среда. Обаче нито едното, нито другото гарантират солидни изменения в моралния им облик и дух. Затова конвейерно произвежданите, принудително/доброволно консумираните рецепти на мениджмънта и маркетинга за озониране, облагородяване на социалната среда и психическия климат в дадени общности най-често не постигат гръмко обещаните резултати, успехи, а заприличват повече на завоалирани съучастници в общата деморализация на обществото. В други проучвания и съчинения се акцентира главно върху повишаване на компетентността на институционалните кадри и на мащабно внедряването на нови и перспективни технологии. Обаче, компетентността и вкарването на нови и високи технологии сами по себе си не обуславят, нито сигурно гарантират нравствения растеж на институциите. С оглед на задълбочаващите се процеси, или даже тенденции на деинтелектуализация и инструментално конструирани, а и пласирани култове към мнимата компетентност, предизвикателствата, усложненията и затрудненията пред моралния прогрес на институциите стават все повече. Затова в нашата смутна и преломна общественно-историческа съвременност изглеждат като пророчески слова на видния през 19 век френски езиковед, критик и историк на културата Емил Фаге, че господството на либералната демокрация неизбежно създава, легитимира и утвърждава вредния култ към некомпетентността на управляващите я субекти, все повече започват да изглеждат на нашите съвременници като изумително вярна констатация (Фаге 2005). Бързото и лесно създаване и масово разпространение на понятието и дискурса за „*калинките*“, означаващи умишлено, инструментално вкарване на некомпетентни лица във високите, или даже и в по-ниските етажи на държавното и общественото управление, са явен симптом за растящата, или превзелата държавните институции *безнравственост* на доста от кадрите. А неизбежните и повсеместни кадрови чистки, обусловени от или

съпровождат всяко ново управление на държавата още повече засилват, или възпроизвеждат подобни впечатления.

Незадоволителните постижения и съмнителните успехи на огромна част от днешните институции, започнати, недовършени или осъществени от тях демократични и пазарни реформи са несъмнени доказателства и за понижените капацитети на тяхната нравственост. А там където има реални и високи постижения на институциите, те обикновено са обвързани и със заобикаляне, пренебрегване, игнориране, даже с ликвидация на моралните ригоризми. Показателни в този контекст, например, са безспорните достижения на глобалните властелини – транснационални корпорации, реално незачитащи нравствените ценности и норми. За собствениците на най-могъщите в неолиберално глобализирания свят хедж фондове, въртящи на пръста си съдбите не само на отделни сектори, а даже и тези на цели държави, или общества, нравствените ценности и норми обикновено са без значение, тъй като те формулират, променят, контролират и управляват „правилата на играта“ и то винаги в своя изгода, което очевидно е в пълен разрез с моралните изисквания за безкористност и за общото благо. Не случайно те приемат като свещен завет или приоритетен канон офертите на учени като Дейв Еспри, че за да побеждават, лидерите, новаторите и неординерните личности трябва да умеят да изменят (непрекъснато, явно или завоалирано, а и само в своя изгода) правилата (Еспри 2021). От тези среди се рекрутират най-силните и влиятелни елити в световен и национален план. Както интригуващо показва Себастиан Маллаби, свръхбогатствата на притежателите и ръководителите на тези хедж фондове стимулират пренебрежението им към моралните норми, както и формално-инструменталното симулиране на публичното им спазване и обновление (Маллаби 2015). Не случайно публичните им заявления, обещания и заклинания, че ще поддържат и опазват с всички сили и средства моралните ценности и норми, обикновено повече изглеждат като формално, инструментално и меркантилно експлоатиран *бон тон*, конюнктурен и користен *етикет*, зад които не стоят реални нравствени принципи, убеждения и воля за отстояване. А това разминаване между думите и делата винаги оставя горчив привкус на явната или на умишлено завоалираната лъжа, на фалша, лицемерието, подмолността, безчестието и меркантилността на властниците, които, обаче, *са длъжни* да опазват нравствените трафарети. Но, вместо съзнателно и неотстъпно да го правят, те вършат

точно обратното, забъркват се непрестанно и доброволно във всевъзможни покушения и унищожения на моралните норми. Подобна одиозна картина неминуемо силно подхранва, даже и циментира масовите настроения и обществените мнения за аморалността на институциите и на работещите в тях кадри. За това в огромна степен благоприятства и хегемонията на постмодернизма с неговите фаворизации на несекващи ревизии и инструментални формализации на ценностно-нормативните, законовите положения в дадени (международни, национални и пр.) сфери, дейности. И в този контекст следва да отбележим, че моралът не се нуждае от непрестанни промени, които да са съобразени с конюнктурата и „силните на деня“ в нейните реалности и порядки. Дори нещо повече: конвейерното производство и безпардонното легитимиране на формални и утилитарни за тези институции ценностно-нормативни „катехизиси“ обикновено влизат в челни, даже катастрофални сблъсъци с универсалните човешки идеали, норми и ценности. Не случайно *морално-етическите кодекси* на повечето държавни и обществени институции доста приличат на етикетни, формални, съобразени с конюнктурата правила и менторства, отколкото на реални нравствени, видимо ефективно действащи механизми за общото благо. Защото правно-политическите аксиални и прескриптивни визии и инструментариуми, които тези институции създават, публично или завоалирано налагат, се разминават най-често с моралните деонтологии. Нещо повече, те ограничават, потискат, дезавуират, дискредитират и дори екзекутират нравствените добродетели, заменяйки ги с техни симулатори или ерзаци. Не е случаен фактът, че в морално деградирали или ерозиралите институции нравствените добродетели обикновено са всячески ограничавани, репресирани и целесъобразно унищожавани за сметка на моралните пороци, умишлено превръщани в толерирани „добродетели“. А тази заразна напаст не е присъща и валидна само за родните институции и кадри. Защото господарите на все още битувания в неолиберално глобализирания свят ред безскрупулно и неотстъпно продължават да ограничават, или даже напълно да отнемат суверенитета на зависимите и подчинените им държави, общества, цивилизации и култури. А това не обуславя, нито гарантира увеличаване на моралния капацитет на техните институции. И още нещо: ако все по-често и все по-категорично се говори/пише, че живеем в *тъмни времена*, или в пространства, в които всевъзможни *неофеодализми* безнаказано върлуват, едва ли е вярно да се твърди, че

моралът в тези времена и реалности бележи крупни успехи. Защото, както показват Хана Аренд и Маркус Габриел, нравственият прогрес в тъмните времена винаги ражда доста повече, а и много по-опасни предизвикателства, изкушения, съблазни и гибелни рискове за добродетелните лица и общностите, съобразяващи се с моралните регулации (Арендт 2003; Габриэль 2025). Безразличието, пренебрежението, нихилизмът и цинизмът на властово-могъщите институции към нравствените ценности и норми вече се разпространяват като пандемия в съвременния глобализиран свят, засягайки не само видимо растящи маси, а и цели поколения. Не случайно изследователите на днешните цифрови генерации се безпокоят за динамичното и мащабно разпространение на нарцисизма, безпочвената мегаломания и предизвикателно демонстрираното тщеславие сред все повече млади хора, общности (Твенге, Кэмпбел 2024), органично свързани с престъпването или даже погазването на моралните ценности и норми. И едва ли е необходимо да се доказва, че очевиден ескалиращият в света и нашето общество политически нарцисизъм се гради върху силно деформираните, дори извратените морални ценности и норми, а и винаги се проявява за тяхна сметка, както и че властниците обикновено много-много не зачитат, нито се опитват прилежно да спазват в ежедневието си. А това няма как да не се отразява и на морално-психичния климат в ръководените от тях (държавни или обществени) институции, както и спрямо подчинените, а и зависимите от тях кадри. По този начин аморалността на управляващите обикновено много лесно и бързо се разпространява, нерядко дори задълго се лепва върху облика, публичния авторитет, социалната репутация на ръководените от тях институции, което допълнително разширява периметъра, но и ускорява процесите и динамиката на *всеобщата деморализация* в обществото и държавата. Това с „просто око“ може да се види в нашата съвременност и обществена реалност, където недоверието, дистанцията, отчуждението, отвращението и даже погнусата от властниците все повече разширяват своите жизнени територии в публичния и частния живот на хората. Но то провокира съответни дисперсии, а и плурализации на аморализма отвъд границите и дейността на институциите, обхващайки и деформирайки цялостното държавно-обществено пространство, съзнание и битие, а и засилвайки още повече предубежденията, предразсъдъците и трафаретите на всекидневния житейски

разсъдък за изначалната, или конюнктурно придобитата, но изключително трудно, или даже неизлечима аморалност на институциите.

Моралът иманентно се нуждае от *симетрични* и равноправни взаимоотношения между хората. Но при определени исторически или житейски обстоятелства той *не изисква на всяка цена подобна симетрия*. Защото не трябва на безпричинно или незаслужено отправеното от други лица/общности/институции да се отговаря с аналогични, реципрочни мерки, средства и дела. Не случайно моралът не повелява на лошите деяния да се отвърща по същия начин - с еднакви, или още повече (за назидание и поука) дори с още по-големи и по-лоши. Не така, обаче, стоят нещата в сферата на политиката, държавното, общественото или даже партийното управление, където моралът придобива доста по-различни измерения и прояви. Известно е, че всяка институция разчита на *властови* (т.е. на асиметрични, неравностойни) отношения и зависимости между нейните кадри, потенциални, или реални клиенти. Това е валидно и още повече спрямо чуждите институции, кадри, реални, или евентуални клиенти. Затова институциите са органично или даже имунно-генетично „закодирани“ с определен *аморален* потенциал, арсенал, репертоар, от чието бreme, или гравитационно поле не могат много лесно, бързо и напълно да се откъснат. Ето защо исторически няма и практически е невъзможна такава (държавна, обществена, или друга) институция, в която знаменитият *Кантов императив* да бъде 100% гарантиран, нито пък съответно оптимално реализиран. И дори изглежда като *утопия* възможността, или реалността, в която между управляващите и управляваните да съществуват изцяло прозрачни, равнопоставени отношения, зависимости. Не случайно подкопаването или загубата на авторитета на управляващите винаги започва с ерозията на моралното доверие и нравствената подкрепа на управляваните от тях хора. А в динамично и противоречиво трансформиращи се общества такива ерозии и загуби обикновено протичат с огромна скорост и водят след себе си до огромни, понякога даже и фатални поражения, които не могат дълго време, или въобще да бъдат реципрочно компенсирани, освен ако не се имат предвид аналогичните *възмездни* деструкции и поражения след време, което, обаче, никога не допринася солидни бонуси за каузата и стабилността на морала.

В нашата смутна общественно-историческа съвременност, в която е явна тенденцията на ескалация на нихилизма и даже на вакуума на моралните ценности,

норми и порядки, така и на все по-неистови, а и безпощадни съперничества за придобиване и отстояване на властови ресурси, институционалната нравственост все повече изглежда като ускорено избледняващ мит, безпочвена или дори съвсем безнадеждна за практическо осъществяване утопия. Нещо повече: инструменталното набеждаване в аморалност на конюнктурно дезавуирани, дискредитирани, даже стигматизирани и репресирани институции обикновено е дискретен симптом или даже сигурен гарант за исторически последващи възмездия, разправи с онези институции и техните кадри, които са били инициатори на подобни набеждавания и чистки. Така се създават *омагьосани кръгове* на умишлено уличаване, упреждане, обвинение, цензура и преследване на конюнктурно заклеямени институции и кадри, които обикновено имат доста *продължителни исторически биографии*. Понеже в тях латентно се залагат съответни възмездни кохорти и операции, които изчакват само достатъчно благоприятните условия за своето проявление и въздаяние, обикновено не в реципрочни, а в много по-големи размери. Излишно е да се отбелязва, че такива казуси много лесно и даже непрекъснато възпроизвеждат идеологемите, или митологемите за *изконната аморалност* на властовите институции.

Постдемократията, за която Колин Крауч убедително пише, неминуемо се обвързва с пришествието на времената на *постморала*, с етапи, периоди на царстване на съвсем други, най-вече, *аморални*, даже имитативни, симулативни на нравствените отношения *нрави* (Крауч 2010). Затова родените или функциониращите в подобни тежки времена, реалности, обстоятелства институции не могат да се спасят напълно от такава злочеста участ или даже одиозна съдба. На всички здравомислещи е ясно и понятно, че бравурният оптимизъм в този аспект е или безпочвен, даже илюзорен, или че е инструментално, меркантилно и користо внедряван в съзнанието и битието на хората. В крайна сметка, съвременната очевадна тенденция на ескалиращо дистанциране, отчуждение, даже публично неприкрито масово отвращение и погнуса на хората от *властово* ангажираните институции е достатъчно явен, даже и неоспорим симптом за тяхната реална, макар и твърде често не/добре завоалирана, безнравственост.

Ако днес все по-често и все по-аргументирано се пише и говори за кризата, упадъка, колапса, меланхолията, агонията, залеза, или даже за смъртта на либералната демокрация, а някои даже много солидно аргументирано обосновават и визията за

тоталитарната демокрация (Енгдалъ 2010), можем ли да сме оптимисти за моралността в и на институциите в съвременния, динамично и противоречиво трансформиращ се свят, а също и за начина на човешкото съществуване в него? А в този ракурс не е случайна, нито заслужаваща омаловажаване перфидната, или даже гибелната роля на Постмодернизма, залагащ видимо и „ва банк“ на естетизацията, но редуциращ и прокуждащ Нравствеността от живота на хората.

Исторически няма и е невъзможно да има институция, която да не се гради върху темелите на йерархични отношения и зависимости. Колкото и днес настойчиво да ни внушават или убеждават апологетите на плоските формации в изгодите и предимствата от хоризонталните, нейерархизирани структури, децентрализираните или в холакратично изглеждащите институции, в последните винаги има определени, макар и умишлено завоалирани властови, субординационни отношения и зависимости. А е доста отдавна известно, че Властта е явен или умело замаскиран съперник, даже върл противник на Морала. Както убедително показва Харолд Ливитт, йерархиите се оказват невероятно устойчиви, изумително незаменими или дори неизтребими въпреки и независимо от радикалните и колосалните промени в живота, деликатно или брутално оповестяващи пришествието на хоризонталните и обречеността на вертикалните структури в държавата и обществото (Ливитт 2005). А подобна невъзможност за цялостно и окончателно справяне с аморализма на институциите, обусловен от тяхната йерархична природа и функционална ангажираност, е крайно лошо предзнаменование и одиозен показател за евентуалните, а даже и за реалните усложнения и трудности пред властта на моралността. Тя дискретно гарантира възпроизводство на мандата на аморалността в и на институциите.

Имунно-генетично закодираният аморализъм в институциите се дължи така също и на перфидното им отношение към въпроса за *изключителността* на техните субекти. Защото, от една страна, никога не се забравя да се припомни голямата значимост или - обратното, - тихомълком да се заобиколи въпросът за пренебрежимата, или дори маловажната стойност на някои институция в общата институционална система на държавата, или на обществото. В този контекст ролята на историческата приемственост или на обществената традиция е много значима и доста очевидна. Но, от друга страна, в съвременната обществено-историческа реалност, в която все още доминира

постмодернизмът, темата за *сакралния статус на човека* (респ. на неговите институционални атрибути) е силно разклатена и символно развенчана. Поне така ни доста впечатляващо ни убеждава Жан-Мари Шеффер (Шеффер 2010). Въпреки злободневността и мащабността на влияние на тази одиозна парадигма властниците сякаш не могат, а и не искат да се разделят, сбогуват с представите за тяхната огромна и трайна значимост, поради което въпросът за иновитието им в и чрез паметта изглежда като вечен, неотменен, а и задължително изискващ съответни мерки (от тяхна страна) за неговото поддържане и удовлетворение, разбира се, винаги в полза на заинтересованите от него лица. Не случайно битките за *увековечаване на паметта* за властническите особи и техните дела в нашата съвременност не само се ожесточават неимоверно, а и се увеличават мащабно като включват в кохортите на онези, които ги водят, все повече управници, ръководители и др.п. А за да оставят добри, но и полезни за тях спомени, властниците се нуждаят все повече от различни видове *обучения, тренинги* как оптимално да впечатляват зависимите от тях хора. В повечето случаи такива занимания следва да формират и развият в обучаемите властници ефективни форми и механизми как да се харесват и уважават, да добиват визия на успешни, съвременни и ефективни ръководители, без обаче по същество да изменят реалния им облик.

Знаменателно е, че всички емблематични постижения в сферата на мениджмънта на организациите акцентират върху подобряване на социално-психологическия климат и хуманизация на отношенията, което не е релевантно на техния *морален тунинг*, а е явно, или завоалирано подчинено на гарантиране на по-висока ефективност и по-големи печалби. В този контекст са показателни даже култови визии и творби, като тези за естеството и атрактивния облик на адаптираните към историческото бъдеще *бирюзови институции*, съградени върху основите на т.нар. *спирална динамика* (виж: Бек, Кован 2010; Бек и др. 2019; Лалу 2016). И нещо повече: съвременната тотална зависимост на политиката от всемогъщия Пазар налага менталните и поведенческите комодифицирани трафарети, че *времето е пари*, следователно *пестенето на време* е не само икономически, но и властово изгодно, рентабилно занимание. Обаче, това нерядко влиза в остро противоречие, конфликт или разрыв с потребностите на моралната рефлексия на човека, изискваща достатъчно, а понякога даже и повече време за осъществяване на правилен, но и морално обоснован избор в конкретни жизнени ситуации. Но както ни

убеждават мъдри умове, като Томас Ериксен, тиранията на момента и липсата на достатъчно време за пълноценна размисъл и вярно решение се оказват зла участ на все повече съвременни хора, които заменят такава размисъл с конформизъм към чужди мнения. А подобна замяна е много изгодна за възпроизводството на аморалността на институциите.

Ако сакралният статус на човека е поставен под въпрос, това най-силно и първо засяга неговите морални характеристики и особеностите му на проявления в реалностите. Тук, обаче, има една коварна уловка: независимо от постмодернистките атаки, покушения и поражения върху *сакралния статут на човека* изобщо не се поставя (ребром) въпросът за аналогично редуциране, или отнемане на този статут на конюнктурно властващите, въпреки че този въпрос стои неизбежно и независимо от особеностите на дадената ситуация. Той може да е с латентен, или вече задействан алгоритъм, тъй като никой властник не може да разчита на вечно резервирано и най-високо място в Пантеона на славата и безсмъртието. Дори точно обратното - още по времето на неистовите му опити да се сдобие с такъв статус, в живота непрекъснато изникват ситуации и казуси, при които статусът му се проблематизира, дезавуира, понякога даже стигматизира и публично бива „торпилиран“ отвсякъде. Това е валидно за всяка една институция, в която настъпването на структурни или кадрови промени, или даже на минимални напрежения могат спешно да „избият“ в задкулисни, даже и в открити коментарии за съмнителния, или разклатен статус на висшестоящите персони, на „елита“.

Историята не познава, а и не може да сервира реалности, нрави и порядки, които да са изцяло лишени от екстрите и услугите на подобни одиозни за ръководителите коментари. А както животът или практиката сочат, ролята и влиянието на *моралните фактори* в такива казуси, ситуации и коментарии не са особено големи, нито достатъчно трайни във времето.

Закодираният аморализъм в органиката на институциите кристализира и другояче. Няма институция, която да не поставя по определен начин въпроса за кариерната мобилност на кадрите ѝ. Обаче, т.нар. *асансьори, лифтове, ескалатори* и пр., облекчаващи тази мобилност никога не са изградени върху или съобразени с моралните характеристики и оценки на претендентите, а и на вече изкачилите се на по-високи

равнища. А както показват доста психологически изследвания, овластяването се отразява твърде негативно върху моралния потенциал или капацитет на печелившите, а и на жертвите на този одиозен „алпинизъм“. В този контекст е достатъчно по-задълбочено да осмислим опитите, а и заключенията на Дачър Келтнер, убедително показващи, че движението нагоре по властовата стълбица е успоредно на слизането надолу по тази на моралността, хуманизма и демократичността (Келтнер 2016). Защото овластяването върви паралелно с ескалацията на редукцията, даже и на загубата на способностите за емпатия, съчувствие, състрадание, желание на безкористна помощ и др.под. А властовите отношения и зависимости в която и да е институция не са ирелевантни на подобни евентуални, но и одиозни в морален контекст процеси, или даже фатални тенденции.

Интерес в този контекст представляват новите атрактивни визии за *хоризонтална кариера*, защото вертикалните ѝ модалности отдавна са свързани и с бум на аморализма. Тази исторически доскоро непозната кариера, обаче, също не гарантира явен триумф на морала. Защото гръмко и натрапчиво рекламираните плоски, децентрализирани, холакратични институционални структури не могат гарантирано да осигурят нравственост на ползващите ги, а са изцяло подчинени на преследване на по-висока ефективност и на по-солидни печалби.

Днешните неистови апологии на плоските структури са обусловени от постмодернисткия захлас по хоризонтални, нейерархични, децентрализирани, ризоматични или мрежови конфигурации на човешките отношения и дейности в определени жизнени сфери. Те обаче не гарантират сигурен растеж, възпроизводство и усъвършенстване на нравствените им пълнежи, както и увеличаване на моралния им капацитет на полезно действие в дадени казуси.

ЛИТЕРАТУРА

Аренд, Х. (2003). *Люди в темные времена*. М, МШПИ.

Бек, Д., Кован, К. (2010). *Спиралная динамика*. М., Открытый Мир, ВВВ.

Бек, Д. и кол. (2019). *Спиралная динамика на практике*. М., Альпина Пабlishер.

Габриэль, М. (2025.) *Нравственный прогресс в темные времена. Этика для XXI века.* М., АСТ.

Келтнер, Д. (2016). *Парадокс власти. Как обретают и теряют влияние.* М., КоЛибри.

Крауч, К. (2010). *Постдемократия.* М., Издательский дом ВШЭ.

Ливитт, Г. (2005). *Сверху вниз. Почему не умирают иерархии и как руководить ими более эффективно.* СПб., Стокгольмская экономическая школа в Санкт Петербурге.

Маллаби, С. (2015). *Денег больше, чем у бога. Хедж-фонды и рождение новой элиты.* М., Карьера Пресс.

Твенге, Дж., Кэмпбел, К. (2024). *Эпидемия нарциссизма. Жизнь в эпоху избалованности.*

Шеффер, Ж.-М. (2010). *Конец человеческой исключительности.* М., НЛО.

Фаге, Э. (2005). *Кульм некомпетентности.* М., Evidentis.

Энгдаль, У. (2010). *Полный спектр доминирования. Тоталитарная демократия в новом мировом порядке.* СПб., Геликон Плюс.

Эриксен, Т. (2003). *Тирания момента. Время в эпоху информации.* М., ИГ Весь мир.

Эспри, Д. (2021). *Меняя правила. Что помогает лидерам, новаторам и неординарных личностям побеждать.* М., Манн, Иванов и Фарбер.